

tość i problem edukacyjny, Bydgoszcz; Wojtyła K., 1962, *Miłość i odpowiedzialność*, Kraków; Wojtyła K., 1994, *Osoba i czyn oraz inne studia antropologiczne*, Lublin; Woroniecki J., 1986, *Katolicka etyka wychowawcza*, t. 2, Lublin.

Imelda CHŁODNA-BŁACH

ODPOWIEDZIALNOŚĆ WYCHOWAWCZA – odpowiedzialne oddziaływania wychowawcze na jednostkę ludzką uwzględniające wartość miłości, troski, zaufania, mądrości i dialogu zmierzające do ukształtowania jej osobowej indywidualności, dojrzałości oraz autonomii moralnej.

1. Istota odpowiedzialności wychowawczej

Problematyka odpowiedzialności w sposób szczególny wkomponuje się w świat ludzkich zainteresowań i poszukiwań naukowych związanych z wychowaniem. W literaturze naukowej występuje wiele stanowisk z zakresu filozofii, etyki, prawa, pedagogiki, psychologii czy ekologii i ochrony środowiska odnoszących się do kategorii odpowiedzialności, próbujących wyjaśnić różne jej aspekty i zależności. W znaczeniu ogólnym, odpowiedzialność najczęściej łączona jest z: 1° obowiązkiem moralnym lub prawnym polegającym na ponoszeniu konsekwencji swoich czynów; 2° cechą postępowania człowieka, będącą rezultatem sterowania tym postępowaniem w stosunku do innych i samosterowania własnym rozwojem; 3° podstawą samorealizacji, moralności, więzi społecznych; 4° wartością moralną przejawiającą się w przeżyciach psychicz-

nych człowieka (osobowego „ja”) oraz w jego czynach [Albińska 2004: 773-775; Okoń 1998: 207-271]. W personalistycznej filozofii K. Wojtyły, odpowiedzialność jest nierozdzielnie związana z wartościami – tym samym jest prawem i obowiązkiem, a także przeznaczeniem człowieka. Tradycyjnie zaliczana do zagadnień etycznych, stanowi jedną z podstawowych wartości moralnych, obok takich wartości, jak: wolność, godność czy sprawiedliwość. Odpowiedzialność jawi się jako złożona i wielostronna kategoria zależna od warunków i sytuacji. Zakłada związek między czynem, a konsekwencją i może być traktowana jako dyspozycja ludzka do określonego wartościowania oraz działania. Ponieważ jest kategorią moralną, głównie dotyczy indywidualnych przeżyć i relacji międzyludzkich, w tym również działań i wpływów wychowawczych. W pedagogicznej refleksji naukowej, wyróżniane płaszczyzny odpowiedzialności dotyczą: zagadnienia moralności zawodu nauczycielskiego – nauczyciel jest odpowiedzialny za wyniki swojej pracy wychowawczej; odpowiedzialności jako pozytywnej cechy osobowości nauczyciela i wychowawcy oraz kształtowania postawy odpowiedzialności uczniów w procesie wychowania moralnego. Odpowiedzialność moralna stanowi wyraz samokontroli i wrażliwości sumienia, które rozumiane jest jako zdolność rozporządzania odpowiedzialnością [Albińska 2004: 773-774].

Szerokie spojrzenie na odpowiedzialność w pedagogice pozwala zauważyć, że dotyczy ona „wszystkich ludzi

i obejmuje całą osobowość; jest traktowana jako niepodzielna całość funkcjonująca w pewnych warunkach społecznych i przyrodniczych. Odpowiedzialność jest kategorią moralną i społeczną. Postawę odpowiedzialności kształtuje uczestnictwo w życiu społecznym. Kształtowanie postawy odpowiedzialności jest podstawowym celem wychowania społeczno-moralnego. Wychowanie człowieka odpowiedzialnego zakłada konieczność jego wszechstronnego rozwoju (stymulowanie twórczości i odpowiedzialności)” [Albińska 2004: 774]. W tym kontekście zainteresowanie wychowaniem dzieci i młodzieży, ich kondycją fizyczną i duchową, w dynamicznie zmieniającym się świecie nieodłącznie skłaniają licznych przedstawicieli nauk pedagogicznych do wzmocnionych działań na rzecz poszukiwania właściwych dróg rozwoju przez młodych swego człowieczeństwa i dorastania do pełni odpowiedzialności za siebie i innych [Gajdamowicz 2010: 137]. W każdej epoce można zauważyć wychowawczą troskę pokolenia starszego, bogatszego w doświadczenie, wiedzę i mądrość życiową, posiadającego siłę autorytetu, o tych najmłodszych (dzieci i młodzież) będących dopiero w fazie wzmoczonego rozwoju fizycznego, społecznego i moralnego. Jednym z istotnych czynników decydujących o intensywności czy wręcz występowaniu owych relacji wychowawczych między pokoleniami jest problem odpowiedzialności oraz związane z nim zagadnienie wolności i świadomości wychowawczej [Sillamy 1994: 195].

W przeszłości trwały związek odpowiedzialności z wychowaniem miał swoje głębokie uzasadnienie w tradycji i kulturze oraz stanowił pewnego rodzaju gwarancję ładu społecznego i wychowawczego. Współcześnie jednak, w dobie gwałtownych przemian społecznych i kulturowych, nastąpiło zakwestionowanie zarówno samego wychowania, jak i jego trwałego związku z odpowiedzialnością.

Kryzys odpowiedzialności w sferze wychowania zdaje się nieuchronnie prowadzić do budzenia się, zwłaszcza w młodym pokoleniu, postaw nacechowanych egoizmem i skłonnością do samowoli. Wiele środowisk wychowawczych zmagają się dziś z problemem odpowiedzialnego wychowania młodych generacji, tak by potrafiły zachować właściwe proporcje między autonomią, jaka im przynależy, a stawianymi im wymaganiami i obowiązkami, które winni respektować w imię własnego i społecznego dobra. Obserwuje się w tej dziedzinie tendencję do przerostu władzy wychowawczej, która w obawie przed zarzutem braku odpowiedzialności wybiera jako metodę wychowania „siłę”, bądź przeciwnie, stan rezygnacji ze stawiania jasnych wymagań, pojmowanych jako uzurpacja władzy nad wychowankiem. Postępująca powolna emancypacja dzieci i młodzieży spod władzy rodziców i wychowawców, prowadzi często do zwalniania się środowisk wychowawczych z odpowiedzialności za jakość oddziaływań wychowawczych i zaniku wystarczającej troski o losy młodego pokolenia. Wychowanie bez odwoływania się

do odpowiedzialności wydaje się bardzo zużożone i poniekąd niemożliwe.

2. Odpowiedzialność w wychowaniu

W dynamicznym i zróżnicowanym procesie osobowego rozwoju człowieka, już od momentu urodzenia, a z dniem wielu od momentu poczęcia, niezbędna jest obecność i pomoc innych osób (rodziców, wychowawców, nauczycieli), którzy na różnych etapach życia dziecka, z pełną troski i miłości odpowiedzialnością, podejmą się trudu jego wychowania. W szerokim rozumieniu, wychowanie to zakłada wszelkie oddziaływanie na jednostkę ludzką, w wyniku którego tworzy się osobowa indywidualność człowieka. Działanie wychowawcze w tym znaczeniu charakteryzuje się pewną spontanicznością, bazującą głównie na intuicji i dość potocznie rozumianej tradycji, obyczaju i kulturze. Zakres podmiotowy tego oddziaływania jest dość szeroki, obejmuje zarówno środowisko społeczne, relacje międzyludzkie, jak i kontekst kulturowy oraz cywilizacyjny, a także klimat psychospołeczny panujący w określonym miejscu i czasie. Aksjologia tak rozumianego procesu wychowania bywa często przypadkowa i doraźna, a niekiedy jej elementy się znoszą lub neutralizują. Zupełnie w innym sensie postrzega się zaś wychowanie, które zakłada planowe oddziaływanie wychowawcze w ściśle określonym celu i sytuacji. Tak rozumiany proces wychowania młodego człowieka zakłada dobrze przemyślaną strategię działania oraz świadomą aksjologię rzeczywistości ludzkiej. Wychowawcy (rodzicie,

nauczyciele) muszą dążyć do zharmonizowania swoich działań wychowawczych, starając się w sposób odpowiedzialny przekazać młodemu człowiekowi model życia godny jego wartości. Wychowawca, działając więc odpowiedzialnie na bazie posiadanego autorytetu, winien stosować takie sposoby wychowania i inicjować takie procesy, które pozwoliłyby wychowankowi odnaleźć się w swoim człowieczeństwie, a jednocześnie stać się również odpowiedzialnym w działaniu [Nowak 1999: 272; Chudy 2009: 15-16].

Umiejętność odpowiedzialnego funkcjonowania w świecie społecznym, to niezwykle ważny czynnik dojrzałości osobowej człowieka i wyraz jego autonomii moralnej. W tym znaczeniu, odpowiedzialność można pojmować jako kierowanie się w życiu (działaniu) następstwami własnych czynów i przyjmowaniem na siebie skutków własnego postępowania. Odpowiedzialność jest postrzegana jako jedna z elementarnych cech ludzkiego postępowania, stanowiąca wynik kierowania tym postępowaniem w stosunku do innych istot ludzkich, a zarazem samokierowania uwzględniającego własny rozwój. Stanowi też kategorię pedagogiczną, która określa poziom i jakość etycznego ustosunkowania się wychowawcy do dzieci i młodzieży [Żebrowski 2010: 15-16]. Odpowiedzialność wychowawcza stanowi wynik dojrzałości moralnej wychowawcy, jego życzliwości wobec wychowanków czy chęci odniesienia sukcesu wychowawczego. W kontekście działalności wychowawczej wyróżnia się odpowiedzialność: „1° prawną

– przestrzeganie odpowiednich przepisów prawnych obowiązujących w dziedzinie nauczania i wychowania; 2° zawodową – za należyte wypełnianie obowiązków i powinności fachowych, tzn. pedagogicznych umiejętności działania; 3° etyczną – właściwie pojęta postawa etyczna, motywacja pracy, prezentowane wartości; odpowiedzialność ta przejawia się w postawie realizacji interesów, potrzeb i dobra dziecka oraz poczuwania się do odpowiedzialności za niego i jego rozwój” [Albińska 2004: 776].

W centrum tak rozumianego pola odpowiedzialności wychowawczej znajduje się niezmiennie osoba ludzka; wychowawca winien wykazać się odpowiedzialnością za siebie samego, drugiego człowieka oraz świat wartości – umiejętność ich urzeczywistniania. Jest to projekt doskonalenia się osoby przez zwrócenie jej ku dobru i osiągnięcie w nim coraz wyższego stopnia uczestnictwa, aż do „przekraczania samego siebie”. Doświadczenie pedagogiczne uczy jednak, że jednostka ludzka „nie jest w stanie zaktualizować swej «natury» inaczej jak i przy współdziałaniu i pomocy osób drugich, czyli iż pełny rozwój życia osobowego uzyskać może jedynie w społeczności. [...] Narodziny człowieka, jego wychowanie, rozwój i osiągnięcie ludzkiej doskonałości w granicach dostępnych człowiekowi są możliwe jedynie w ramach różnych form bytowania społecznego” [Krapiec 1974: 289]. Wynika z tego konieczność odpowiedzialności dorosłych (rodziców, nauczycieli, wychowawców) za osobowy rozwój młodego pokolenia. To odpowiedzialność

wychowawcza łączy pokolenia, to dzięki niej młodzi mogą doświadczać międzyludzkiej współzależności i solidarności w dochodzeniu do pełni osobowej.

Odpowiedzialny wychowawca, wchodząc w relację z wychowankami, winien przewidywać następstwa swoich oddziaływań i podejmować tylko takie, które służą rozwojowi osobowemu jego podopiecznych. Dorosli nie mogą rościć sobie prawa do całkowitego podporządkowania bądź uzależnienia od siebie młodego pokolenia, a tym bardziej nie mogą ograniczać, manipulować bądź instrumentalizować procesu rozwoju osoby ludzkiej; naruszałoby to tożsamości samej idei wychowania jako doskonalenia osoby w poszanowaniu jej pełnej wolności i godności. Tylko rodzice i ci, których rodzice obdarzą zaufaniem, mogą uczestniczyć w procesie rozwoju i kształtowania osoby dziecka, stwarzając mu najkorzystniejsze warunki do aktualizacji jego potencjalności. Samo jednak doskonalenie się osoby dziecka musi stać się jego dziełem i owocem jego osobistego wysiłku. Role i odpowiedzialność dorosłych w tym procesie rozwoju wyznacza zasada pomocniczości. Życie społeczne (wychowanie, instytucje wychowawcze) ma zawsze służyć dobru człowieka, jego doskonaleniu i rozwojowi. Osiągnięcie przez człowieka pełni rozwoju osobowego domaga się odpowiedzialności wychowawczej osób i instytucji wspomagających ten proces, który rozpoczyna się w momencie poczęcia i trwa aż do naturalnej śmierci.

3. Siła odpowiedzialności wychowawczej

Zamieszanie w sferze wartości związanych z wychowaniem sprawia, że coraz częściej słyszy się głosy mówiące o potrzebie stałego podnoszenia standardów kultury pedagogicznej środowisk wychowawczych, w których jednym z istotnych czynników oddziaływania wychowawczego winna stać się mądrość jako nieodzowny warunek odpowiedzialności wychowawczej. W opinii Z. Kwiecińskiego, mądrość stanowi „nie tylko zdolność do stosowania wiedzy jako całości, niejako w «poprzek» jej wewnętrznych sztucznych podziałów [...] ale zarazem zdolność do przekraczania dotychczasowych schematów i własnych umysłowych reprezentacji, doświadczeń i wzorów myślenia, to zdolność do odnajdywania i nadawania sensów w sobie i w kulturze, to także zdolność do stawiania nowych trudnych pytań, także pytań o własne myślenie” [Kwieciński 2000: 39-40]. Dla wielu współczesnych pedagogów, brak wsparcia swoich działań wychowawczych na fundamencie autentycznych wartości i mądrości pedagogicznej rodzi niepewność i zagubienie, a niekiedy nawet zwątpienie i zatracenie świadomości, jak ważne i odpowiedzialne zadanie mają do wypełnienia w życiu społecznym wobec młodego pokolenia.

Pedagog posiadający świadomość, że wolność zakłada wierność prawdzie i dobru oraz zobowiązuje do odpowiedzialności za podejmowane decyzje i czyny, winien rozwijać swoje zdolności rozumienia i oceny sytuacji trudnych

w wychowaniu i poszukiwać drogi właściwego ich rozwiązania [Wolski 1998: 39-40]. Na gruncie pedagogicznym, odpowiedzialność stanowi nieodzowny warunek czyniący człowieka otwartym na innych ludzi i otaczający go świat wartości. Zdolność osoby ludzkiej do przełamywania siebie, swoich słabości, wyzbywania się złych skłonności i chęć niesienia pomocy innym świadczą o poczuciu odpowiedzialności, które jest zakorzenione w każdym ludzkim istnieniu – potrzeba jedynie impulsu – osoby, aby wyzwolić w człowieku właściwe jego ludzkiej kondycji poczucie odpowiedzialności.

Oznak odpowiedzialności wychowawczej, należy upatrywać zwłaszcza w pewnej umiejętności budowania międzyosobowych więzi i wewnętrznej siły grupy wychowawczej bazującej na wzajemnym szacunku, zaufaniu i dialogu. Wychowawcy bowiem jako ci, którzy posiadają znacznie bogatszy zasób wiedzy i doświadczenia, stanowią dla młodego pokolenia niezwykle cenne źródło informacji o świecie i życiu, wzór rozwiązywania trudności oraz ogromny potencjał emocjonalno-uczuciowy zdolny służyć dzieciom i młodzieży wsparciem w sytuacjach kryzysowych. Wychowawca, który kieruje się odpowiedzialnością w swoim postępowaniu, zna dobrze samego siebie, wie, co jest dla niego ważne, innymi słowy – sam jest odpowiedzialny i uczy odpowiedzialności innych. Podstawą odpowiedzialności wychowawczej jest respektowanie „dobra i godności dziecka” oraz poszanowanie i akceptacja jego indywidualności

[Chudy 2007: 350]. Wychowawca staje się rzecznikiem godności dziecka, jego prawa do szacunku i ochrony przed wykorzystywaniem i przemocą.

Odpowiedzialnym wychowawcą jest ten, kto: 1° cechuje się autonomią moralną; 2° posiada szacunek dla innych i uznanie ich praw; 3° liczy się ze skutkami swego działania; 4° posiada zdolność do empatii, rozumienie uczuć innych i wrażliwość na nie; 5° konsekwentnie dąży do wyznaczonych celów; 6° posiada umiejętność nawiązywania kontaktów interpersonalnych; 7° posiada zdolność formułowania i wyrażania ogólnych zasad moralnych; 8° gotów jest poddać pod osąd innych ludzi własne działania i decyzje [Żebrowski 2010: 21; Albińska 2004: 779].

Pozycję wychowawcy buduje jego postawa odpowiedzialności za wychowanków, którzy zostali powierzeni jego opiece i którym ma on obowiązek wskazywać właściwą drogę formacji moralnej i społecznej [Wrońska 2003: 123]. Siła odpowiedzialności wychowawczej za ten proces przyczynia się do zaistnienia i rozwoju u dzieci i młodzieży mechanizmów naśladownictwa, identyfikacji i modelowania. To wychowawcy przez swoją obecność dostarczają im wzorów „odpowiedzialności”, co sprawia, że dzieci i młodzież zaczynają ich naśladować, a następnie identyfikują się z nimi i chcą być takie, jak oni – również odpowiedzialni w życiu i działaniu. Przy czym nie chodzi tu tylko o obecność fizyczną, ale głównie o rzeczywiste i odpowiedzialne zaangażowanie wychowawcze w sprawy i problemy wycho-

wanka. Dziecko, naśladując zachowanie opiekunów i wychowawców, z którymi jest emocjonalnie i uczuciowo związane, przejmuje ich styl bycia, wartości i sposób zachowania. Identyfikacja ze środowiskiem wychowawczym o dużym potencjale moralnym, ułatwia mu trwałe i głębokie przyswajanie norm oraz zasad odpowiedzialnego postępowania, tak aby z czasem również w jego świadomości mogły się zrodzić świadome i odpowiedzialne wybory oraz decyzje.

Proces kształtowania odpowiedzialności dziecka przez opiekunów i wychowawców uzależniony jest jednak od istnienia w danym środowisku wychowawczym, zwłaszcza w rodzinie, określonego stylu wychowania, który reguluje wzajemne stosunki między członkami danej grupy wychowawczej. Niewątpliwie styl wychowania charakterystyczny dla danej grupy decyduje o poziomie odpowiedzialności wychowawczej jej członków. Zdaniem E. Fromma, jeżeli wychowawcy sami są na wysokim poziomie rozwoju, a ich osobowości są dobrze uporządkowane, to przeciwieństwo między wychowaniem autorytarnym a swobodnym zupełnie znika. Dziecko skwapliwie będzie poddawać się sugestiom osoby, która jest odpowiedzialna wychowawczo, z drugiej strony, zbuntuje się przeciw naciskowi lub zakazom wychowawcy, który własnym zachowaniem wykazuje brak odpowiedzialności [Fromm 2000: 84-85]. Świadczy to głównie o tym, że jakość życia młodego pokolenia w znacznym stopniu zależy od umiejętności twórczego wzbogacania ducha i umysłu dzieci i mło-

dzieży przez odpowiedzialnych wychowawców [Janczur 1988: 37].

Odpowiedzialność wychowawcza zwykle nie ogranicza się tylko do okresu dzieciństwa i młodości, w którym przychodzi się do zapewnienia równowagi między rodzącą się u młodych potrzebą wolności i niezależności, a uznaniem i poszanowaniem praw i wartości będących dorobkiem minionych pokoleń. Także w późniejszym okresie, już „dorosłym dzieciom”, potrzebny jest przykład płynący z odpowiedzialności (moralnej) rodziców i wychowawców, by w pełni mogli zrealizować potencjał swoich możliwości w życiu społecznym i rodzinnym.

Albińska E., 2004, *Odpowiedzialność* [w:] Pilch T. (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, Warszawa, s. 773-780; Chudy W., 2007, *Spoleczeństwo zakłamane*, Warszawa; Chudy W., 2009, *Pedagogika godności. Elementy etyki pedagogicznej*, Szudra A. (oprac.), Lublin; Fromm E., 2000, *Mieć czy być?*, Poznań; Gajdamowicz H., 2010, *Postmodernistyczna wizja człowieka. Kontekst pedagogiczny* [w:] Nowak M., Magier P., Szewczak I. (red.), *Antropologiczna pedagogika ogólna*, Lublin, s. 137-148; Janczur A., 1988, *Wybrane czynniki kształtujące styl życia młodzieży*, Rzeszów; Krąpiec M.A., 1974, *Ja – człowiek*, Lublin; Kwieciński Z., 2000, *Od wychowania w posłuszeństwie do wychowania w odpowiedzialności* [w:] Kruszewski K. (red.), *Pedagogika w pokoju nauczycielskim*, Warszawa, s. 37-44; Nowak M., 1999, *Podstawy pedagogiki otwartej. Ujęcie dynamiczne w inspiracji chrześcijańskiej*, Lublin; Okoń W., 1998, *Nowy słownik pedagogiczny*, Warszawa; Sillamy N., 1994, *Słownik psychologii*, Warszawa; Wolski K., 1998, *Autorytet wychowawcy a prawo dziecka do wolności*, „Studia nad Rodziną”, nr 2, s. 39-45; Wrońska K., 2003, *Kondycja współczesnej rodziny w kontekście przemian (kryzysu) autorytetu*, „Rocznik Pedagogiki Rodziny”, t. 6, s. 121-129; Zebrowski J., 2010, *Odpowiedzialność jako wartość i jej wychowawcze implikacje* [w:] Kazubowska U.B. (red.), *Odpowiedzialność rodzicielska jako wartość. Teoria i praktyka*, Toruń, s. 15-30.

Andrzej ŁUCZYŃSKI

ODWAGA – gotowość jednostki do działania mimo spostrzeganego lub doświadczanego przez nią zagrożenia czy trudności w celu osiągnięcia ważnych, czyli dobrych, szlachetnych, praktycznych rezultatów dla niej samej lub dla innych ludzi; odnosi się do specyficznie ludzkich form działania.

Odwaga ujawnia się w sytuacjach, które mogą wymagać od jednostki: 1° wytrzymałości na stresujące, bolesne czy niebezpieczne doświadczenia; 2° kontaktów z innymi ludźmi; 3° działania w samotności; 4° wytrzymałości na fizyczny ból albo łamanie norm społecznych (przy zachowaniu wartości moralnych). Do ważnych komponentów definicyjnych odwagi zalicza się m.in.: wolny wybór działania i jego konsekwencji, obecność ryzyka lub niebezpieczeństwa, wartościowy lub ważny cel oraz niepewny wynik. J. Pieter podkreśla, że aby mówić o odwadze, musi nastąpić m.in. konflikt moralny między sytuacją, która budzi strach, a wartościami osobistymi czy ponadosobistymi takimi, jak: zasady, przekonania, poczucie honoru, a także trafna ocena zaistniałej sytuacji, zdolność jednostki do podjęcia ryzyka oraz silny motyw do działania, ale bez wyraźnego przymusu.

W psychologii egzystencjalnej, odwaga rozumiana jest jako postawa, względnie trwałą gotowość człowieka do podejmowania działań oraz wytrwania w nich w sytuacjach trudnych, zagrażających, problemowych, co stanowi wyraz poczucia sensu życia i realizowanych przez osobę wartości. Obejmuje 3 podstawowe komponenty: poznawczy, emocjonalno-motywacyjny oraz behawioralny. Aspekt